

Juhász István

DIÁKÉLET A BETHLEN KOLLÉGIUMBAN

Az „Alma Mater”

Az 1622-ben alapított Bethlen Kollégium történeti forrásai között jelentős helyet foglalnak el a diákéletre vonatkozó egykorú és emlékjellegű iratok. A feljegyzett tények és a megörökített érzelmek igazolják a Kollégium „Alma Mater” voltát. E névben kifejezett hála tükröződik az egykori nagyenyedi diák és professzor Pápai Páriz Ferenc szótárában, mely a latin „alma” melléknevet a következőképp fordította magyarra: „Minden jóval teljes. Éltető.”¹ A „tápláló”-t kifejező első jelentést fel sem jegyezte; valószínűleg nem volt reá szükség akkor, amikor a Kollégium-édesanya minden gyermeke második anyanyelvként tanulta a latin alapelemeit.

E név másutt is honos volt, de az 1658-ig Gyulafehérvárt működő, majd 1662-ben Nagyenyeden újjászülető Kollégium életében az Alma Mater sajátos tartalmat hordozott. Aki Bethlen Gábor főiskoláját tápláló édesanyjának vallotta, többkevesebb tudatossággal vállalta az alapító fejedelem iskola-politikai eszményeit, azok továbbvitelét és társadalmi érvényesítését. A fejedelmi gondoskodás elsősorban a Kollégium szabadságát biztosította, hogy az mint védelmező édesanya gyűjtse maga köré az erdélyi társadalom bármely rétegéből a tanulni vágyó ifjakat. Az 1622 májusában tartott erdélyi országgyűlés a fejedelem előterjesztésére kimondta, hogy az akadémia felállítása „perpetuum statutum”, azaz örök időkre szóló határozat. Ismerve, hogy az erdélyi urak hogyan használtak ki minden politikai változást a kincstári birtokok megszerzésére, fontos rendelkezés volt, hogy az akadémia kincstári eredetű javadalma „se ezután következő fejedelmektől, se egyéb rendektől soha el ne vétessék”². Hogy a Kollégium betölthesse az Alma Mater védelmező szerepét, fejedelmi privilégiumokra volt szükség. Ezt mutatja az 1622. szeptember végi országgyűlés határozata, mely perbe fogással fenyegette meg az akadémia ellen izgatókat.³ A kor szűkkeblősége nemcsak az akadémiát fenntartó javak ellen támadt, hanem elsősorban olyan jobbagyfjak ellen, akik földesuraik szolgálatából léptek át a kollégiumi szabadságba. Ezeknek az ifjaknak a védelmére mondatta ki a fejedelem az 1624. évi országgyűléssel a követ-

kezőket: „... némelyek a patrónusok közül jobbágyok gyermeket is az scholátul megfognák, sőt ha scholában volnának is, ki akarnák őket hozni. Végeztük azért országul, hogy az kik tanúságnak okáért, nem egyéb praetextus alatt, nem is öreg korokban mennek az scholákba, kedvek ellen onnan ki ne vehessék.” Ha valaki vét e törvény ellen, s vétke megbizonyosodik, 1000 frt-tal büntethető.⁴ Váró Ferenc kollégiumi monográfiája⁵ a fejedelem diák-védelmező törvényei alapján az Alma Mater első történeti funkcióját „nemesítő iskola” névvel jelöli; valójában a Bethlen Kollégium — s nyomában minden hazai akadémia — a XVII—XIX. század szabadító” iskolája lett.

Az Alma Mater által nyújtott védelem a tanítás szolgálatában állott. P. Szathmáry Károly⁶ 110 évvel ezelőtti munkájában feltételezte, hogy Bethlen már az országgyűlési határozat évében megkezdte a gyulafehérvári iskola akadémiai fejlesztését. Mivel a Kollégium régi iratai 1658-ban elpusztultak, az első nyolc évre vonatkozó ismereteink eléggé fogyatékosak. Herepei János kutatásai⁷ alapján azonban kirajzolódott a fejedelemnek az a fáradhatatlan munkája, amellyel — a harmincéves háború okozta nehézségek ellenére — a kor műveltségét ismerő-oktató professzorokat gyűjtött Gyulafehérvárra. Martin Opitz,⁸ a kor ünnepezt német költője már 1622 végén megkezdte klasszika-filológiai előadásait. A fiatal tudós gyulafehérvári professzorsága alatt Erdély római kori emlékeire hívta fel a humanista világ érdeklődését. Az első évek professzorai és lektorai közé tartozott három további németországi tanár: Jacob Kopisch, Franz Pauli és Johann Schwarzenburg. A fejedelem nyugati akadémiákon taníttatott hazai ösztöndíjasai közül többen is tanárként működtek ez években Gyulafehérvárt: Csulai György az akadémia megalapítása évében (1622—23), majd Balai Mihály, Gálospetri Ferenc, Galgóczi István, a Leydenben tanult Maray Péter és a Prágában filozófiai doktorátust szerzett Ascanius Mihály. Bethlen élete utolsó évében kezdte meg gyulafehérvári tanító munkáját Keresztúri Bíró Pál.⁹

Barsi Mihály volt az első „bibliothecarius”. A kezeire bízott könyvtárról Szalárdi János krónikája azt jegyezte fel, hogy a fejedelem sok ezer tallért adott ki a különböző tudományok „gyönyörűséges könyveinek” megszerzésére. A fehérvári akadémia Kolozsvárra érkezett súlyos könyvládáinak Gyulafehérvárra való továbbszállításához 1622-ben a kolozsvári sáfárnak két szekérről s azokat vontató tíz ökörről kellett gondoskodnia.

Néhány nappal később hasonló módon kellett kirendelni három kolozsvári szekeret az akadémia Németországból jött tipográfusa és a tipográfia szállítására. Bethlen erélye és áldozatossága Gyulafehérvárra gyűjtötte a megnyerhető tanítókat és a korszerű tanítás eszközeit, hogy az Alma Mater továbbadhassa a szellemi kincseket a tanulóifjúságnak.¹⁰

1628 márciusában a fejedelemnek Alvinczi Péterhez írt levele már a Kollégium főiskolai évfolyamainak népesedéséről számol be. „A mi fehérvári scholánk, mely szépen kezdett légyen floreálni, ha kegyelmed egyebektől nem hallotta, ez mi levelünkből bizonyosan értheti: jó reménységű ifjak nevelkednek tudományokban, felesedni is kezdetek: vagynak öreg deákok, reméljük 75, avagy talán 80 is.”¹¹

A fejedelem akadémia-teremtő buzgóságának megkoszorú-zása volt Bojti Veres Gáspárnak, az udvari történetírónak 1628 folyamán tett németországi útja. A levél, amely erről beszámol, megéreztetni Bethlen forró vágyát, hogy öreg diákjait igazi tudósok tanítsák: Bojti elment „Norinbergába, onnét Francofurtumba ad Moenum és onnét egy városba, az hol amaz méltán Európában — az mint halljuk — legnevezetesebb theologus doctor Alstedius lakik [...] és azt mind addig ostromolta, hogy az mi szolgálatunkra adta magát. [...] Őkivüle más két professzort is fogadott, kiknek Bojti conventiót adott és előre kinek 50, kinek 100 aranyat. Amazok reverzálist adtak magok-ról.”¹² Így érkezett Gyulafehérvárra a fejedelem élete utolsó hónapjaiban¹³ Herbomból Johann Heinrich Alstedius¹⁴, Heidelbergből Johann Heinrich Bisterfeld¹⁵ és Ludwig Philip Piscator, akik a következő két és fél évtizedben tanterveikkel, tankönyveikkel, előadásaikkal és az általuk vezetett akadémiai disputációkkal szilárd intézménnyé, a „tudomány hajlékaivá” fejlesztették Bethlen akadémiaját.

Bethlen akadémia-terve hiteles képének tekintjük azt a tervezetet, amelyet a három professzor, a fejedelem korai halála után, 1630 februárjában nyújtott be özvegyének, Brandenburgi Katalinnak. „Szükség — írták —, hogy a mi főiskolánk lehetőleg megközelítse elrendezésében azt az eszményt, amelyet a Német- és Franciaországban és másutt virágzó iskolák és képzőintézetek valósítanak meg.”¹⁶ Az idegen példákat ők a bethleni koncepcióhoz alkalmazták, amikor leírták a négy professzor által vezetett főiskola és az azt előkészítő ötosztályos középfokú iskola tervét. Kiemelték a főiskolai autonómia feltételeit: „Az Iskola Alapítása” közokirat kibocsátását, az iskola privilégiumainak megállapítását, az iskolai törvé-

nyeknek fejedelmi megerősítéssel való kiadását és a fejedelem által kinevezett gondnokok mellett a főiskolai szenátus és az általa választott rektor-professzor jogkörét. A főiskola önálló joghatóságának mintegy szimbólumaként kérték, hogy saját pecsétje legyen, kívánták, hogy a maga tagjai felett bírói jogkört is gyakoroljon. A Bethlent követő kormányzat egy ilyen mérvű főiskolai autonómiától visszaretent, a Bethlen által meghívott professzorok azonban — bár nem az eltervezett fokon — e javaslatok nagy részét gyakorlatilag megvalósították, s így nemzedékekre meghatározták az erdélyi református kollégiumok életét, tanrendjét.

A Kollégium számára biztosított privilégiumok és reménysek azonban meghiúsult tervekként tűnnek el, ha Bethlen Gábor nem gondoskodik arról, hogy akadémiája mint tápláló édesanya mindennapi kenyérral tudja ellátni diákjait. A török kori erdélyi társadalomban sokan szereztek megérdemelt kiváltságokat és sokan töltöttek be a köz szempontjából fontos hivatásokat. A parasztsorsban maradt armális nemesek és a falusi iskolák tengődő tanítói azonban azt mutatták, hogy az ország szegénységében privilégium és közszolgálat nem volt elég a megélhetéshez. A fejedelem adománylevelei tették a Kollégiumot igazán Alma Materré. Az első nyolc évben nyújtott támogatásról Bethlen így emlékezett meg: „semmiféle kiadást és fáradságot nem tartottunk kímélendőnek abból a célból, hogy ez általunk alapított kollégiumnak jövedelmeiről gondoskodni és szükségletein segíteni lehessen”. Az 1629. szeptember 2-i adománylevél e visszatekintő megállapítás után közli a fejedelmi gondoskodást állandósító rendelkezést: „a mi Enyed városunkat, csonkítatlan egészében, mindenféle adóival, taksáival, dézsmáival és más bármilyen néven nevezett jövedelmeivel, hasonlóképpen a miriszlói, felenyedi, murczinai és hidasi birtokokat teljes egészükben, nemkülönbönben [...] a décei részjóságokat mindenféle hasznukkal és tartozékaikkal, mindenféle területeikkel [...] az általunk alapított [...] kollégiumnak adtuk és adományoztuk.”¹⁷ Az ajándékozó irat rendelkező része ezek mellé sorolja a besenyői és henningfaivi részjóságokat is. Egy kisváros adói, taksái és hét jobbágyfalu egészben vagy részben, együttesen is szerény részt képezett a nagy kincstári uradalmak sorában, de az egyházi javak 1556-ban bekövetkezett szekularizációja után nem volt példa arra, hogy ilyen birtoktest az országos vagy katonai, dinasztikus vagy főúri érdekek helyett kulturális célra: professzorok és diákok eltartására adományoztassék.

Az enyedi birtokadományhoz további három donáció csatlakozott, amelyek által a Kollégium elnyerte a tokaji Hétszöllőt, Debrecen város évi 2000 aranyat kitevő taksáját és a fejedelem 20 000 aranyat számláló hagyatékát.¹⁸ Ez utóbbi öszszegről úgy rendelkezett, hogy a pénzt egyes erdélyi városok jóállása mellett tízsázalékos kamatra adják ki, s a kamatot évente szolgáltatassák be a Kollégiumnak. A négy adomány együttesében a városi adók, kereskedelmi bevételek, kamatok uralkodnak. Gazdaságpolitikájával összhangban Bethlen kipróbáltan biztos bevételekre alapozta a Kollégium háztartását. Hagyatékának legmaradandóbb része azonban az, hogy a Kollégiumról való gondoskodást olyan közüggé tette, amely kötelezte mind közvetlen utódait, mind a későbbi nemzedékeket. Amikor I. Rákóczi György védelmi célokra kölcsönvette a 20 000 aranyat, valamint a Kollégium épületeire Bethlen által rendelt külön 6000 aranyat, országos felháborodás támadt,¹⁹ amelynek fenyegető nyomása alatt Rákóczi kénytelen volt — fejedelmi méltóságához mérten — lealázó kötelezvényt kiállítani: „Az meddig pedig vagy kész pénzüln megfizethetjük, vagy az Collegiumnak jószágot adhatunk érette, vagy az ország módot mutat azért való contentatóban, addig minden esztendőben másfélezer forint készpénzt adunk és fizetünk interessére a Collegiumnak ...”²⁰ Bethlen hagyaték-tőkéje visszakerült a Kollégiumhoz, s teljes megsemmisülése csak az 1658—1660 közötti háborús években következett be. Az elpusztult Gyulafehérvárról átmenetileg Kolozsvárra bujdosó Kollégiumnak azonban még mindig Bethlen hagyatéka adott végleges otthont.

Apafi Mihály 1662 októberében Székelykocsárdról és Medgyesről kiadott két rendelete telepítette le — privilégiumai megújítása mellett — a Kollégiumot Enyedre, „nem lévén mostan erre alkalmasabb hely Enyednél, mind a Collegium: jószágára s mind egyéb dolgokra nézve”²¹. Így a Bethlen-örökségből az enyedi domínium lett az új és állandósuló létalap. Apafi is azt tervezte, hogy a kollégiumi jószágok felügyelői úgy szolgáltatassák ki a jövedelmeket, hogy „a tanulmányok rovására ilyes gondok” ne nyugózzék le az Enyeden berendezkedő professzorokat és diákokat.²² Az Enyed környéki majorságokra támaszkodó kollégiumi vagyongazgatásban azonban sok olyan gond állandósult, ami a Kollégium első négy évtizedében ismeretlen volt. De a Kollégium a gondok között is megtudta őrizni Alma Mater-tisztét. Bethlen Gábor emléke új patrónusokat támasztott, akik a XVIII. század végéig — mint

egykor a fejedelem — diákok eltartására tett alapítványokkal gyarapították azoknak az ifjaknak a számát, akiknek a Kollégium élelmet, ösztöndíjat, „beneficiumot” osztogathatott. A Kollégiumban mindig voltak jómódú diákok is, akikről szüleik — nem egy esetben: bőségesen — gondoskodtak. A diákság mértékadó többségét azonban a beneficiumot élvezők alkották; bár az alsó évfázatok iskolaszolgái munkát végeztek, a nagydiákok „privatus” és „publicus praeceptorok” voltak, a kollégiumi család rendje hozzájuk igazodott. Az „alumnus” név itt — ahogy Pápai Páriz szótára leírta — nemcsak „valakitől neveltetett, tápláltatott” jelentésű volt, hanem a történelmi örökség rangját is kifejezte: „Alumnus Principie = Fejedelem tartja”²³.

Bethlen Gábor emléke és az Alma Mater munkája közötti kapcsolat — az anyagi alapok sokféle változásában — egyre inkább erkölcsi tartalmú lett. Bethlen alapító leveleiből az azokban kifejezett törekvés maradt fenn: „országunk és maradékunk veszedelmesebb állapota” csak úgy kerülhető el, ha „gondviselés léssen” a „hasznosan szolgáló, tudós férfiak” pótlására.²⁴ Ezt ismételte meg Apafi 1662. évi rendelete: „állam, nemzet, kormányhatalom tartósan nem virágozhatik, s feladatainak tartósan meg nem felelhet a szabad tudományok gyakorlása nélkül”²⁵. E hivatásnak az ifjakban való tudatosítása és a társadalom általi elismertetése lett az a fundamentum, amelyen a diákélet felépült. A kollégiumi történetben nem könnyoradomány az alumnia, hanem egy olyan közösségnek a fenntartója, amelynek szabadsága, rendje, önkormányzata hivatásában gyökerezett. Az Alma Mater Bethlen Gábor-i öröksége így válhatott az Erdély feletti Habsburg-uralom hosszú idejében a szabadság egyik reménységévé.

A diák-közösség

Az 1622—1629 közötti akadémia-szervezés védelemmel, jövedelmekkel, valamint magasfokú tudományos képzés lehetőségével ajándékozta meg azt a gyulafehérvári diákközösséget, amelynek kezdetei visszanyúltak a megelőző évszázad végére, sőt bizonyos vonatkozásokban a reformáció előtti káptalani iskolához. A külföldi tanulmányútról hazatért tanítók itthoni iskoláikban olyan diák-életközösségek kialakítására törekedtek, amilyeneknek — peregrinációjuk éveiben — maguk is tagjai voltak. A nyugat-európai középkori egyetemek studentek és professzorok közösségei voltak. A több fakul-

tást egyesítő „universitas” név vagy az annak egyes diákcsoportjait jelölő „natio”, „coetus” szó egyformán a sajátos törvényekkel és privilégiumokkal körülvett diákközösségre utalt. Az erdélyi iskolázásban ennek a diákközösségnek a neve: „collegium”, úgy, ahogyan e szó eredeti értelme Pápai Páriz szótárában olvasható: „Gyülekezet, tzéh. Item Tanuló Társaság.” Ez a már Bethlen Gábor előtt is fennállott gyulafehérvári „collegium” volt az, amelynek erkölcsi és tanulmányi fejlődése érdekében Bethlen a maga utasításait megfogalmazta,²⁶ s amelyet fejedelmi gondoskodásával körülvett. Amikor Alstedius és társai megtervezték a „collegium” új, akadémiai rendjét, a heidelbergi és herborni törvények mellett a gyulafehérvári kollégium „régii törvényeiből” (Leges Collegii... Antiquae) indultak ki.

Ilosvai Benedek, az egykori Melanchton-tanítvány — feltehetően — a wittenbergi magyar coetus szabályaiból alkotta meg 1580 körül azt a gyulafehérvári diák-törvényt, amelyből a későbbi kollégiumi rendtartások kinőttek.²⁷ Bethlen Gábor Heidelbergbe kiküldött alumnusai ott magyar diákközösséget alkottak, s ennek közösségi rendje és szelleme szintén hatással volt a gyulafehérvári diákéletre.²⁸

A régi gyulafehérvári diák-törvényekben²⁹ világosan kifejezésre jut az a törekvés, mely az önvédelem és a fennmaradás érdekében áthatotta sok középkori egyetem diáktársaságát. A diákközösségek és a szállást adó városok sokszor mint ellenfelek állottak egymással szemben, s e szembenállás hozzájárult a diákság zárt testületté fejlődéséhez, privilégiumai megszerzéséhez és védelméhez. A régi gyulafehérvári törvényekben is jellemzők azok az indoklások, amelyek alapján a „botránkozásokat” tiltották és büntették.

„VI. Künn való viselkedésünk is hivatásunkkal egyező, azaz szerény legyen és tiszta, mindenhol, s főleg a városban, *hol mindenki ítélőnk*. Azért senki okkal, ok nélkül az iskolából *ki a városra ne járkáljon*, sehol, sehová, főleg éjjelre; így bünt s gyanút is elkerül, a tanulásban is jobban halad. [...] IX. Ki iskolánkba lép tanulni: nevét, útját, állapotját jelentse a rektornak, s kötelezze magát törvényeink megtartására. Akik meg távoznak, tisztességgel búcsúbeszédet mondjanak nyilvánosan. *Év közben fontos ok nélkül kilépni nem szabad*. [...] XI. Senkinek becsületét sérteni nem szabad; gáncsoskodást, rágalmazást, árulkodást, gúnynévadást, megverselést, s minden ilyest tiltunk. Másnak holmiját, ha csekélység is, eltulajdonítani nem szabad, sőt őrizni kötelesség. Ha ki e tilalmakat

áthágja, annak majd megmutatjuk, hogy *ez az intézet becsületes ifjak hajléka, s nem gonoszoknak, romlottaknak menedéke; gyalázatosan kizárjuk őket.*”

A kicsapás alkalmazása mutatja, hogy a Tanuló Társaság nemcsak tagjai erkölcsiségét és munkáját, de önmagának társaságként való fennmaradását is védelmezte. Ezért kerül a kizárási okok között első helyre „az engedelem nélküli tisztességtelen künn éjszakázás”. A második ilyen főbenjáró bűn az, ha valaki részegen templomi botránkozást okoz, mely esetben „gyalázatosan” csapatik ki. A „gyalázatos” kicsapás az egész ifjúság szeme láttára, harang- (csengettyű-) szóval kísért megbélyegző eltávolítást jelentett. Ennél súlyosabban már csak azt büntették, aki józanon vagy mámorosan, kivont karddal, töltött puskával vagy más fegyverrel társaira támadt, vagy aki mást fegyveres párbajra hívott ki; az ilyen „megvesszőzve kicsapassék” — mondta róla a diáktörvény, s ebben az esetben azt is kilátásba helyezte, hogy a vétkest, ha kell, „világi hatóság elé is hurcolják”.

A diákközösségeknek létérdeke volt, hogy ne adjanak okot a külső fórumok megrovására vagy beavatkozására. Bethlen Gábornak diákjairól való gondoskodása azonban ennél az elhárító-védekező magatartásnál többet kívánt. Olyan életet várt tőlük, amely megfelel hivatásuknak, s nem mulasztotta el a figyelmeztetést, hogy a fejedelmi támogatásnak erkölcsi feltételei vannak. Heidelbergben tanuló diákjainak Bojti Veres Gáspárnak és Szilvási Mártonnak 1618. január 27-én írt levelében nemcsak a költségeket fedező 100 aranyról küld értesítést, hanem olyan intést is, mely a diákéletnek igazi megbecsüléséről és felkarolásáról tanúskodik: „illő, hogy minél nagyobb szorgalommal és egész igyekezettel arra törekedjete, hogy kegyességünknek s felőletek táplált várákosunknak megfeleljete s tanulástokat úgy folytassátok, hogy mindenekelőtt nyilvános legyen, miszerint nem tettünk haszontalan költést rátok, s végre hazátoknak, nemzetetöknek haszonnal lehessetek jávára.”³⁰ Mindketten a fejedelem ama munkatársai közé tartoztak, akiket külföldön neveltetett, s akik munkába állításáért 1622-ben kiadott művében Melotai Nyilas István mondott köszönetet: „Fölséged az, aki sok jeles ifjút panasztalan költésévelel taníttata és az országban istenesen letelepíte, annyira, hogy majd alig vagyon Erdélynek oly szurdikja, melyet Fölséged tudós emberekkel meg nem rakott volna.”³¹

A diákok „társaságának” (societas) fegyelmező ereje nélkül az ország számára nélkülözhetetlen tudós embereket nem le-

hetett felnevelni. A XVII. század szüntelen háborúi tovább mélyítették a társadalmi nyomorúságokat, és fokozták a közérkölcsök elvadulását. A humanizmus erkölcsi eszményeinek iskolai megközelítése szükségszerűvé tette, hogy a kollégiumot szigorú törvények válasszák el a külvilágtól. E jellemformáló törvények nélkülözhetetlenek voltak a diákok együttélése s életrendjüknek a tanulás szolgálatába állítása szempontjából is. Mint e kor minden főiskolája, úgy a Bethlen Kollégium is azt mutatta, hogy bárki szabott törvényt a tanulóifjúságnak, annak végrehajtását csak maga a „Tanuló Társaság” biztosíthatta.

Ez a realizmus jellemzi Bethlen Gábornak kollégiuma számára adott Utasítását is.³² Bár a diákság „botránkoztató kihágásai” szolgáltattak okot az Utasítás megírására, a fejedelem mégsem csak a rektort és a tanítókat szólítja fel a fegyelem kialakítására, hanem egyúttal alumnusait és az összes diákokat is. Így lett az Utasítás igazi pedagógiai irat, mely korholás helyett védelmet akar nyújtani és célt mutat, hogy diákjai ne adjanak alkalmat a kívülről botránkozásra és gáncsolásra s egyúttal mindenkinek „példaképként ragyogjanak”.

Az Utasítás egyes pontjai leleplezik a kor megdöbbentő diákviszonyait, más pontok messzire tekintő tanácsokat közölnek s végül utasítást arra, hogy a törvények alkalmazásával erősítsék belső rendjüket. Néhány idézet: „Egyik a másiknak lakásába szóbeli vagy fegyveres mérkőzésre ne törjön,” „A kollégiumot csapszékké tenni illetlen és gyalázatos. Eltiltjuk tehát a kollégiumban a borkimérést”, „Rosszkor való nagy borivásoktól növendékeink tartózkodjanak.” Más pontjai az általa annyira sürgetett diákhivatás betöltésének elveit és gyakorlati következményeit írják elő: Senki „se utazgassák szűkségtelenül a tanításra szánt időkből. Az idővesztés helyrehozhatatlan.” „Arra törekedjenek, hogy a szabad tudományok valamennyi tételeit rövid foglalatban tanultassák [...] s inkább tartalmat, értelmet, mintsem fölszínes szavakat véssenek elméjükbe.” A törvény és rend fenntartására nézve ezt mondta: „Atyai szelídséggel mérsékeljék a szigort, a vetkezetteket a kollégium törvényei szerint büntessék.”

Alstedius és tanártársainak tervezete³³ a fegyelem fenntartásában Bethlen Gábor Utasításának irányvonalát követte. Törekvésük az volt, hogy semmi se zavarja meg a tanítást és tanulást. A főiskolás diákság számára sok pontban írták elő az akadémiai disputációkra való készületet, az azokon való rész-

vételt. A tanuló diák ideáljához valóban nem illett „a dorbézolás, zajongás, kötekedés, huzalkodás, viaskodások, éjjeli kóborlások”, a „kertekben, szőlőkben” való kártétel, sem a „vadászás-madarászás-halászás”, sem a tisztességtelen, nyeresz-kedő játék.

Az erkölcsi-fegyelmező cél azonos a régi törvényekben, a fejedelmi Utasításban és a professzori tervezetben. Am az utóbbi kettőben háttérben marad az ifjúságnak a rend fenntartásában betöltött kezdeményező szerepe. Az akadémia-alapítás a fejedelmi, majd a professzori irányítást erősítette.

A fegyelem megerősítésével együtt a diákság eltartásáról való gondoskodás is a diákság felett álló akadémiai tényezők kezébe került. 1628-ban a Kollégium fejedelmi alumnusainak negyedévenként kifizetett pénzsegélyről, az évente adott öltözetéről és a mindennapi élelem kiadásáról Bethlen udvarmesterének feljegyzése tudósít. Az Alstedius-tervezet a professzorokból álló szenátusnak kívánta alárendelni a kollégiumi vagyongazgatást. Az így kormányzott birtokból egy „oconomus” útján részesült volna a diákság, aki az „oconomia”-nak, a diákmenzának lett volna az intézője.

Miután a „nemes ország” 1653. évi törvénykönyvében³⁴ helybenhagyta Bethlennek, az „igaz Pater Patriae”-nak kollégiumi hagyatékát, annak igazgatásáért többen is versengtek: a fejedelem által kijelölt gondnokok, Geleji Katona István kollégiumot védelmező buzgóságában a református egyház lelkeszi előljárói, a professzorátus és a diákság. A diákközösség új önállósulásához az enyedi uradalomról intézkedő adománylevél adott némi alapot. Az oklevél így nevezi meg az új birtokost: „a Kollégium, valamint összes alumnusai”; az átadást biztosító okirati záradék szintén a Kollégiumról, valamint professzorairól és alumnusairól beszélt.

Gyulafehérvár 1658. évi pusztulása s a Kollégium 1662. évi áthelyezése új korszakot nyitott a főiskola belső életében. Rendjét az a szabályzat határozta meg, amellyel Vásárhelyi Péter rektor-professzor 1662 őszén az áthelyező rendelkezés és az Apafi-féle privilégium-levél alapján elindítja az iskola nagyenyedi korszakát. E rendkívüli gyakorlatiassággal megszerkesztett irat — lényege szerint — szintén diáktörvény. Ezért mondták róla, hogy a korábbi Alstedius-féle egyetemi minta helyett visszatért az Ilosvai Benedek által alkotott kerethez. Az önálló főiskola szervezésének két alaplehetőség között kellett választani: vagy a felső hatalomtól függő rektor és szenátus által igazgatott akadémia, vagy a diákságra támasz-

kodó kollégium. Egy olyan iskola, amely 1658—1662 között városától távol, menekültként élt (Kolozsvárt), amely a későbbi időkben, 1704—1709 között Torockóra, Nagybányára, Szatmárra menekült, 1719—1720-ban a pestis miatt nyolc hónapig a felenyedi erdőben húzta meg magát,³⁵ e sokféle hányattatásban nem maradhatott fenn másként, csak mint professzorok, tanítók és diákok közössége.

A Vásárhelyi Péter-féle törvények³⁶ hat kérdéskörben szabályozták a diákéletet. A diákközösség életét a viselkedést, tanulást, öltözködést meghatározó 29 általános törvénycikk, továbbá a jövevény és távozó diákokra vonatkozó 6, a privát tanítók kötelességeit meghatározó 6, a cipó osztóra (praebitor) vonatkozó 8, a hetes felügyelő diákra (oconomus, apparitor) vonatkozó 13, az éjszakai felvigyázókra és a kapus diákokra (vigilek) vonatkozó 5 törvénycikk írta körül. Az alapvető megfigyelés így szólt: „Tanuló társaságunk minden tagja, mindenhol, külső és belsőképpen istenesen és erkölcsösen éljen és viselkedjék.” E viselkedésre való oktatás már az elemi és középfokú osztályokban megkezdődött: minden szerdán és szombaton a délutáni első órán a publicus praeceptorok a gyermekeknek az erkölcsi szabályokat magyarázták. E szabályok alkalmazását azonban nagyon határozott módon meg is követelték. Példaként hármat idézünk az általános törvényekből:

VII. Minthogy a diáknak szükségből néha az iskolán kívül is van járása, ilyenkor mind akivel találkozik, gazdagot, szegényt, minden rangút, neműt tartozó tisztelettel illessen; köszönnie, köszönést fogadnia s mindenkit méltón megembe-relnie igen illendő. VIII. Ruházkodásban s egyéb testi viseletben ki-ki középszert kövessen, nehogy pazarlással tanulását is hátráltassa. Piacon, utcán mezítláb senki se járkáljon. Senki a ruháját, hacsak nem alkalmatlan a hossza, főleg hol sokan járnak-kelnek, föl ne tőrje. Büntetése jótéteményvesztés. Senki se viseljen szemébe csüngő vagy katonák s léhák módjára füle köré csavart hosszú hajtincseket, sem idegen divatú üstököt ne növeljen. Büntetése első ízben kemény megrovás, s ha nem fog rajta, az első hónapban 15 dénár bírság, a másodikban 25 s így tovább haja növekedésével nőjön a bírsága. [...] XXI. Már csak azért is, hogy mindezeket [vizsgákra készülés, disputációkon való részvétel, klasszikus nyelvek tanulása] teljesíthessék ki-ki józan életű legyen [...] az iszákosok, mint oktalan állatok, az iskolai társaságból kirekesztendők.”

Ezt egészítette ki a XXIX. cikk a részeges botrányokozókra kiszabott büntetésekkel, utolsóként hagyva, hogy „akit ittason, mások botránkozására, kivont karddal bőszködni láttak, megvesszőzve javadalmát veszítse”.

Ahhoz, hogy egy gyermek- és ifjúsereget a tanuló életmódhoz lehessen kapcsolni s egyúttal együttlakásuk tisztaságát, fegyelmét, a lakóhelyiségek fűtését, az éjszakai mécsesvilágítást, az órákra osztott napirend pontosságát, valamint a naponként szükséges cipő- és élelemosztást biztosítani lehessen, e törvények 50-féle pénzbüntetést állapítottak meg, nem számítva a visszaesők, a fegyelmetlenségben megrögzöttek és a súlyosabb vétkek elkövetőinek büntetéseit. A felügyelőknek mindent látniuk és büntetniük kellett, de a XIV. törvény cikk mégis megkövetelte az egymás iránti kölcsönös megbecsülést, s azokat, akik mások becsületét alaptalan árulkodással támadták, ugyanúgy büntette, mint azokat, akik kardot rántottak társaikra.

E diáktörvények valóságos törvények voltak, betartásukra az iskolai ítélőszék vigyázott, amelynek tagjai a legidősebb diákok közül választott „observatores” vagy „iurati” (felügyelők, esküdtek) voltak. Esküjük, amivel tisztségüket elfoglalták, kifejezte felelősségüket: „amit a tisztséggel, a Kollégium törvényeivel ellenkezőt tapasztalok a kollégiumi polgárok körében, azt megrovatlanul el nem nézem, sőt ha az ügy a tisztviselő elébe való, azt híven, szépítés nélkül megjelentem; az esetek elbírálásánál a kollégium törvényei és lelkiismeretem szava szerint fogok legjobb tehetségemtől telhetően ítélni s megtorlást alkalmazni...”

A törvények és azok végrehajtása a diákságot valóban közösséggé formálta. Sokszor nevezték ezt a közösséget republicának, mivel az élén álló seniort és contrascribát a főiskolás diákság évente általános szavazással választotta. E két fő tisztségviselővel együtt a jurátusok és az osztálytanító diákok (publicus praeceptorok) minden bírságtól mentesek voltak, mint felső réteg ők alkották e respublica arisztokráciáját. A contrascriba inkább a fegyelmi ügyek főnöke volt, a senior pedig a diákság eltartására rendelt jövedelmek, az alumniakat biztosító természetbeni és pénzbeli bevételek legfőbb adminisztrátora.

Történelmi analógiák is rávilágítanak a diák tisztségviselők jelentőségére és az általuk gyakorolt fegyelmezés nélkülözhetetlenségére. Az 1682-ben újrálétesülő sárospataki kollégium három éven át — professzorok nélkül — a senior veze-

tése alatt működött. Ugyanezen főiskola gönci bujdosása idején (1695) azzal hívta ki maga ellen a jezsuiták támadását és azért kellett elszenvednie a Göncről való száműzetést, mert egy tolvajkodó és paráználkodó diák felett az iskolai törvényszék a városi tanács értesítése nélkül ítélkezett, jöllehet büntetést nem az iskola, hanem a város területén követte el.³⁷

A nagyenyedi kollégium mint diák-társaság a Vásárhelyi Péter törvényei kiadását követő fél évszázadban erős, tartós szervezetté növekedett. Meggyökerezésében szerepet játszott a törvények áthágóival szemben gyakorolt következetes fegyelmezés,³⁸ bár ez itt sem tudott történeti veszélyeket megelőző tényezővé válni. A Kollégium és Nagyenyed 1704 virágvasárnapján császári csapatok általi felégetése eseményéhez hozzátartozik Csernátoni Márton diák emléke is, akinek felelőtlensége miatt nem érkezett meg idejében a megtámadt városba a szebeni császári hadparancsnok által írt felmentő parancs.³⁹ Három évvel később Jástfalvi János senior szebeni követsége viszont megóvta a kollégiumot a teljes pusztulástól.⁴⁰

A fegyelmezésnél nagyobb jelentősége volt a diák-officiálisok által képviselt és egybetartott közösségnek. E közösség erejét ismerte el Apafi már 1671-ben, amikor „A mi Nagyenyedi Kollégiumunk tisztelendő seniorának, contrascribájának és egész iskolás ifjúságának, kedvelt híveinknek” címzett iratában szólította fel a diákságot, hogy ne hagyják el a kollégiumot, mert a megüresedett professzori tanszékekre rövid időn belül „becsületes tudós embereket” fog kinevezni.⁴¹

A fejedelmi leirat a két vezető diák tisztségviselőt tekintette a diák-társaság képviselőinek, aláhúzva a diákság „Statuta”-jában biztosított, a senior és contrascribába esküjébe foglalt jogukat, amely szerint a diákság súlyos ügyeiben ők közvetlenül fordulhatnak a kollégium gondviselőihez. Ez a súlyos ügy bármilyen készülő „lázongás és összeesküvés” bejelentése volt. Mivel pedig a tiltakozásra indító elégedetlenségek, igazságtalanságok magukkal ragadhatták őket is, vagy a diáktársadalom kényszeríthette képviselőit, hogy álljanak mozgalmuk élére, azért volt az officiálisok esküjében a következő pont: „a kollégium elöljárói, gondviselői, professzorai iránt kellő tisztelettel-becsüléssel viseltetem, a kollégium elöljárói, professzorai ellenében semmiféle lázongást, összeesküvést indítani vagy javallani nem fogok”.

Nem ismerjük valamennyi professzor véleményét e széles körű diákfelelősségre vonatkozóan, sem azt, hogy mennyiben

éreztek a diákok és a fejedelem, vagy később a diákok és a főkurátorok közvetlen kapcsolatát a rektor és a pedagógusok jogköre sérelmének. Néhány élesebb diák—tanár összetűzés azonban arra mutat, hogy az alstediusi tervezet professzori mindenhatósága nem maradt fenn, s hogy a kollégiumban professzori vezetés és tekintély csak úgy érvényesülhetett, ha az a diákság bizalmára támaszkodott. Az 1698—1716 közötti évekből a diákság és Enyedi István teológiai professzor, különösképpen pedig a diákság és Pápai Páriz Ferenc filozófiaprofesszor ellentéteinek dokumentumai megvilágítják, hogy melyek voltak e sorsformáló bizalom feltételei.⁴² A diákság elsősorban tudományt és tanítani tudást várt professzoraitól. De mivel a diákságot minden pontatlanságért büntették, professzorainak sem nézte el az óramulasztást. Visszautasította a diákbírórság hatáskörébe való professzori beavatkozást, s felháborodott, ha a professzorok bizalmi embereik útján akarták a diákságot kémleni. Az osztálytanítói megbízásoknak, a gazdagabb tanulók priváttanítói kijelölésének, az alumniák elosztásának, az internátusi lakások kijelölésének, a jurátusok megválasztásának kialakult egy bizonyos, a diák-közvélemény által szentesített sorrendje, az officialisták megválasztásánál pedig a szabad választás: a jogokba való beavatkozás mindig lázadással fenyegetett. A kollégiumi birtokok gazdálkodásába a diákság sokféleképpen bekapcsolódott, s éppen ezért e vagyonra, mint létalapjára, féltékenyen vigyázott. Mivel pedig e vagyon sok pontjánál a kollégium és a város, illetve a városi polgárok érdekei ellentétesek voltak,⁴³ a diákságnak Pápai Páriz Ferentől való elidegenedésében szerepet játszott a professzoroknak — egyes vagyoni kérdésekben — a polgársággal való azonosulása is.

A Kollégium történetének fájdalmas pontja, hogy e bizalmatlanságok a Kollégium egyik legkiválóbb professzora, Pápai Páriz Ferenc elleni panasziratokhoz vezettek. De az ifjúság kíméletlenségének e dokumentumai kétségbevonhatatlanul a diák-„societas” védelméből születtek. S ez a „societas” egyformán jelentett jót és rosszat, úgy, ahogyan magát az enyedi diákot Váró Ferenc jellemezte: „kevés tanultság, de sok önértzet, cselekvés- és becsvágy, részesség a közszellemben, jobban is, rosszban is, ha úgy jön”⁴⁴. A Bethlen Kollégium nagy professzorainak munkássága arról győz meg, hogy a jó közszellemben is részes történelmi sereg kifermálásában legfontosabb segítségük az Alma Mater gyermekeit önállóságban

egyesítő és önállóságra nevelő diák-közösség volt. A fájdalmas ellentétek ellenére ezt példázza Pápai Páriz Ferenc élete és műve is.

A diákok

A Kollégium által megnyíló hivatás azt a szabadságot ígérte, amelyhez az erdélyi társadalom sok rétege szívósan ragaszkodott.

A Habsburg-hatalom ellen a XVII. században vívott küzdelmek az erdélyi társadalom számban is jelentős csoportjai előtt nyitották meg a társadalmi felemelkedést. A katonaság és a papság voltak a szabadság felé vezető legfontosabb, nem-polgári jellegű utak.

A jobbágyfiak tanulási szabadsága összekapcsolódott az egyházi rend szabadságainak biztosításával: gyermekeikkel további ifjúsági csoport került a szabad rétegek sorába. 1629. július 13-án Bethlen azzal tette teljessé a Bocskai által adott papi kiváltságokat, hogy a papok fiait és leányait is nemességre emelte, s címeres levelet állíttatott ki számukra, hogy őket mindenki „a valóságos és tiszta nemesség címén [...] nevezze, címezze, illesse és becsülje”⁴⁵. A történetírás régóta úgy értékeli Bethlen törvényeit, mint a társadalmi szabadság kiterjesztését szolgáló politikai megnyilatkozásokat.

Az 1653. évi Approbaták megerősítik a korábbi (1635) eljárást, amellyel a földesurak visszakényszeríthetik a szolgálatba azokat, akik „csak here módon élnének s lappanganának a scholákban”⁴⁶. Ebben a szellemben a kurátorok 1671-ben a professzorokat is figyelmeztették, hogy az alumnusok közé olyanokat vegyenek fel, akik „a szent ministériumra való igyekezeteket nemcsak szóval, hanem jó magaviselettel is mutatják”, de „akik sok időket minden tudománybeli épület nélkül töltenek az collegiumban s láttatnak az ételért inkább, mint a tanulásért lakni a scholában, azok nem méltók az alumniára”⁴⁷.

Ezt a korlátozó törekvésekből kialakult gyakorlatot foglalta írásba Hermányi Dienes József, amikor Gyalai István alsórákosi, majd hídvégi lelkész pályafutását így jellemezte: „A jobbágysági kötelesség vitte arra, hogy papságra készüljön s készült is.” De nemcsak egyesekre, hanem egész falura is kiterjeszti ezt a jellemzést: „A muzsnaiak, mint jobbágyfiak, felesen voltak papok.”⁴⁸

A papság oldaláról tekintve egészen rendben lévőknek látsz-

hatott ez a kivételezett szabadság. Így, amikor 1764-től a székelly határórség parancsnokai a háromszéki ifjak közül csak a papságra készülő és szorgalmasan tanuló diákoknak adják meg a tanulási szabadságot, az akkori református püspök ezt mint szorgalomra serkentő intézkedést ismertette a professzorátussal. Dési Lázár György püspök 1772-ben így mentegette a diákokkal és azok családjaival erőszakoskodó katonai parancsnokokat: „Nem akarják a jó igyekezetű ifjakat a szent céltól elfogni, hanem azt akarják, hogy akik csak fegyverkerülésért akarnak belső állapotra menni, de nem tanulásra valók, ne vegyék el a fiak kenyerét, és az ilyen példák által a jó igyekezetűek még jobban serkentessenek a jóra, a szorgalmatos tanulásra.”⁴⁹

Éppen azért, mert oly sokan igyekeztek korlátozni a kivívott tanulási szabadságot, érdemes számba venni azokat a társadalmi tényezőket, amelyek ezt mégis lehetővé tették.

A Kollégiumban tanult jobbágyfiúk közül első helyen Misztótfalusi Kis Miklósról gondolunk, aki 1698-ban kiadott emlékiratjellelű *Mentségében* érdekes jellemzést ad magáról: „Megvallom, örökké olyan természettel bírtam én, hogy Istenben bízván, olyan dolgokhoz fogtam, melyekhez kezdeni mintegy istenkísértés volt [...] dehortálván attól az igyekezettől, én csak azt feleltem: *Pertinacem me assero: temerarium nego.*”⁵⁰ Állítom azt, hogy kitartó vagyok, de tagadom, hogy vakmerő is. Ez a vallomás telíti erővel azt a kifejezést, amellyel önmagát — szinte kurucos hangsúllyal — „szegény legény”-nek nevezte.

Ilyen kitartás nélkül nem törhetett fel jobbágyifjú az iskolába és a kollégiumon át a szabad állapotba. Misztótfalusi Kis Miklós életelve volt: „a közönséges jót eleibe kell tenni a magánosnak” („*Publica privatis anteferenda bonis*”). *Mentsége is* tanúsítja, nem feledte el, hogy mi a kezdő lépés, amellyel mások is megindulhatnak a felemelkedés felé. „Szőnyi uram Ábécéjét, melyből — úgy gondoltuk — a parasztok mind olvasni tudókká lesznek, ajándékon nyomtattam volt ki elsőben a község kedvéért.”⁵¹

De ahogyan Misztótfalusi Kis Miklós sem emelkedhetett volna enyedi seniori tisztre, fogarasi rektorságra és nem mehetett volna tovább hollandiai útjára támogató tanítók, tanárok nélkül, úgy ezt az egyre több faluban létrehozott állást mint segítő hálózatot a maga egyetemes jelentőségében kell itt értékelnünk. A „rektoriák” mint a hazai iskolázást betetőző és a külföldi tanulást előkészítő állások jelentkeznek kol-

légiiumaink történetében. Rektoriáknak a városi iskolák tanítói tisztségeit nevezték; latin elnevezésük egyfelől arra mutatott, hogy ezeket az állásokat a Kollégium küldése, illetve ajánlata alapján lehetett elfoglalni, másfelől arra, hogy úgy kellett ott tanítani, hogy egy-két év után a gyermek a Kollégiumban folytathassa a tanulást.⁵² Lényegében nagyon közei állott hozzá a „mesteri” munkakör: a falusi gyermek kevesebb latinságú egyházi iskolázása s egyúttal a kántori teendők betöltése. Mindkettő alárendelt jellegű állás századokon keresztül, amelyet vagy nagyreményű ifjak töltöttek be ideiglenesen, vagy valamilyen okból a tanulói pályán megrekedtek véglegesen.⁵³ De bármennyire súlytalan is volt a rektori-mesteri tisztség mind társadalmi, mind pedagógiai szempontból, betöltői elsőként figyeltek fel egy-egy jobbágygyermek tehetőségére és egyengették kollégiumi elindulását.

A Kollégium és a vidéki iskolák összefüggését nem határozták meg különleges szabályzatok, de életteljes kapcsolatot jelentett közöttük az, hogy a rektorok és mesterek, ha nem is tudták hiánytalanul továbbvinni a kollégiumi tananyagot, az itt tanultak fő vonalait, eszméit képviselték a maguk helyén. A *Matriculában*⁵⁴ az első félszázad folyamán (1662—1711) feljegyzett diáknevek mellett egyes kisvárosok rektoriái sűrűn említettek. Úgy látszik, a gyakori változások alkalmával mindig Enyedről kértek e városi iskolák számára új vezetőket, s így ezek az iskolák tanmenet szempontjából a Kollégium részeinek, „partikulái”-nak voltak tekinthetők. E fél évszázad alatt kiküldött rektorok számát is feltüntetve a következő helyiségekben működtek „rendszeresített” rektoriák: Ó- és Újtorda (együtt 25), Küküllővár (18), Vízakna (14), Szászváros (12), Borosbenedek (9), Nagybánya (9), Fogaras (8), Déva (7), Huszt (6), Marosvásárhely (6), Kézdivásárhely (6), Felsőbánya (5), Székelyudvarhely (5), Gyulafehérvár (5), Radnót (5), Balázsfalva (5), Alvinc (5), Felvinc (5), Hátszeg (4).

A felsoroltak inkább városi jellegűek voltak, de — Misztótfalusi Kis Miklós nagybányai tanítója bizonyítja — ezek is megtalálhatták a legnehezebb helyzetben élők gyermekei megsegítésének az útját. Még inkább fennállt ez a lehetőség a falusi iskolák tanítói előtt. Az alább feltüntetett években a következő iskolákba mentek enyedi diákok tanítónak: *Háromszékre*: Zabola (1664), Ajta (1665), Gidófalva (1668), Uzon (1669), Hídvég (1675), Bacon (1681), Dálnok (1686), Ilyefalva (1690), Kovászna (1692), Torja (1694), Alsócernáton (1798). *Erdély középső és déli részén fekvő falvakba*: Rákosd (1666),

Bece (1670), Gerendkeresztúr (1670), Kocsárd (1673), Gyéres (1674), Nagygörgény (1676), Vajasd (1680), Bürkös (1681), Királyfalva (1682), Szentmihályfalva (1686).

A XVIII. század végéről és a XIX. század első harmadából származó diáknévsorokban gyakran feljegyezték a pályaválasztást is. Így tudjuk, hogy 1763—1829 között (66 év alatt) 300 diákból lett „ludi magister”, „praeceptor”, „instructor”.⁵⁵ A Kollégium révén való társadalmi felemelkedésnek sok esetben ezek a tanulmányaikban félig haladt vagy megrekedt diákok voltak az elindítói. A Kollégium társadalmi szerepét nem csupán végzettjeinek munkája méri, hanem elsősorban az a remény, amelyet a kollégiumi „emissariusok” ébresztettek tanulást vállaló gyermekekben, családjaikban, falusi és városi környezetükben.

A kollégiumi szabadság elsősorban a közsabadok számára volt vonzóerő s lett további emelkedésük elérhető eszköze.

Ilyen réteg volt a töröcsvári uradalom katonafalvainak lakossága a XVII. század közepéig, míg nem jutottak jobbágy állapotba. Bethlen Miklós Apáczairól írva találóan jellemezte a csángó falvak sajátos jogállását: „Apáczai János volt barcapácai szegény, ott aminémű szabadsággal élnek, olyan ember gyermeke.”⁵⁶ A diáknévsorok tanulmányozása azt mutatja, hogy a Brassó környéki falvak — legalábbis a konfesszióváltás előtti korban — magukénak vallották ezt az iskolát.⁵⁷

Még szívósabban és hosszabb időn át ragaszkodott a Kollégiumhoz Háromszék falvainak egy része. 1614-ben Bethlen Gábor megzabolázta azokat a „világi személyeket”, akik nem ismerték el a háromszéki papok és mesterek jogait és vissza akarták kényszeríteni őket a jobbágyterhek hordozására és a hadjáratokban való részvételre. Feltételezhetjük, hogy már a rendeletet kiváltó panasz is azért szólalhatott meg, mert Háromszék katonarendjéhez hasonlóan a belőle kiváló papság is öntudatosan harcolt a főtisztviselők és főrendek ellen. Bethlen intézményes eszközt adott e jogvédelemnek. A „Rikán belüli — papi — Communitásnak” az lett a feladata, hogy megvédelmezze az egyházi rend s így azzal együtt a diákság szabadságát is.⁵⁸

A „belső hivatalokhoz” hasonló szabadság járt azonban az orvosoknak is,⁵⁹ s a XVIII. század végétől egyre több „saecularis” pályának. Így a XIX. század elejéről beszélve Ujfalvy Sándor a következőképp jellemezte a Kollégium és Háromszék kapcsolatát: „A székely gyermekei neveléséért mindent elkövet. Már születésekor előre papot, mestert, ügyvédet, tisztar-

tót, praefectust, orvost s katonatisztet lát benne. Ezért fiát már zsenge korban kergeti a falusi iskolába, ahol írni és olvasni megtanul. Innen a helvét vallásúak Udvarhelyre, Enyedre, az egyhitűek Sz. Keresztúrra, Tordára és Kolozsvárra, a római hitűek Kantába s innen szinte Kolozsvárra szállítják gyermekeiket. [...] Temérdek a száma a háromszéki tanuló gyermeknek.”⁶⁰

A *Matricula* XVII. századi részéről joggal feltételezhetjük, hogy a kollégiumi bejegyzésekben legtöbbször a származáshelyről formálódott a vezetéknév, mely nemegyszer az otthoni családnevet is elfedte.⁶¹ Mind a *Matricula*, mind a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedeiből származó névsorok megerősítik azt, hogy a kollégiumban tanuló székelyföldi ifjak túlnyomó része háromszéki volt.⁶²

A kollégiumi diákszabadság szempontjából ez azt jelentette, hogy olyan falvak és városok küldték ide nemzedékeken át a fiaikat, amelyek a tanuláshoz való jogot mint szabadság-törekvéseik részét tekintették és védelmezték.⁶³

Az erdélyi társadalom szabad rétegeinek fiai az otthoni körülmények között veszélyeztetett szabadság új, biztosabb lehetőségeit keresték a Kollégium útján megnyíló értelmiségi pályákon. Ezt a legvilágosabban az 1787—1816 közötti, mintegy 270 kisvárosi-polgári környezetből jött diák pályaválasztása igazolja. Ez évek diákjai közül mindössze 3 lett aranybevéltő, 2 nyomdász, 2 varga, 2 kőfaragó és 1 borkereskedő. Úgy látszik, hogy száz év után is érvényben volt az a tanács, amelyet egykor Misztótfalusi Kis Miklósnak mint lenézett „vasművesnek” mondott egy jóakarója: „meglássa Kegyelmed, hogy ebben az országban csak a mesterséghez ne bízzék, mert bizony azzal tisztességesen el nem élhet; hanem egy kis ökonómiát is ragasszon hozzá”⁶⁴.

Az az ökonómia, amelyben az erdélyi ifjú a megélhetését biztosítva láthatta, a „hivatal” volt, akár „belső” (papi), akár „külső” — állami, városi vagy uradalmi tisztség. Az elérendő hivatal meghatározó hatása alatt az iskolázatlan családok fiai is ahhoz a diáksághoz alkalmazkodtak, mely a korábbi kollégiumi nemzedékek hagyományait mint családi örökséget hozta a diákéletbe. Nagyrészt Fehér, Küküllő és Hunyad megye területéről jöttek a „második” (vagy „harmadik”) diáknemzedéket képviselő ifjak. A Kollégiumban felnőtt családok nemzedékváltásai biztosították a legjobb diákhagyományokból kialakult életformák fennmaradását. Ezek az életformák a „fel-

emelkedés”-hez vezető utat erkölcsi és szellemi feltételek teljesítéséhez kötötték. A sokszor durva kollégiumi élet az igazságosság elvéhez igazodott. Az enyedi diákság életének sajátos színt adott, hogy nem tűrték a közösséget veszélyeztető előretörést, a kivételezést és a protekcionizmust. Az eredetileg diáktársadalmon felülinek képzelt és elindított „úrfiak”-nak, a kollégiumban tanuló főrendű gyermekeknek is bele kellett simulniuk ebbe a közösségbe. Anyagi helyzetük, kosztjuk, ruhájuk, lakásuk jobb volt, de nem voltak előjogaik.

Az enyedi diákemlékek összképe azt mutatja, hogy a főúri diákcsoporthoz itt nem volt olyan nyomasztó szerepe, mint más kollégiumokban. Az Apafi korabeli kurátori utasítások eléggé törekedtek arra, hogy e kiváltságos ifjaknak kedvezzenek. Így amíg az olyan diákokat, akik „a tudományok olcsó sáfárlására” nem akarnának a főúrak gyermekei mellé praepceptornak menni, azzal akarja büntettetni, hogy ilyenek ne csak Enyedről, de a testvér kollégiumokból is kicsapattassanak — addig egészen más hangon fegyelmezi a főúri ifjakat: „urak: s nemesek fiait, az míg az collegiumban laknak, vadászástól, halászástól, toll- és sarkantyúviseléstől, *amennyire lehet, aceálják [tiltsák] ökegyelmek [ti. a professzorok]”*⁶⁵. Ilyen kedvezmények ellenére sem lettek a „publici”-nak nevezett nyilvános tanulók domináló elemmé. Valószínűleg szerepe volt ebben annak is, hogy kis számuk miatt eltűntek a diákság nagy seregében. Ebben a seregbe beleolvadt a főrangú csoport is, s szerepe inkább az volt, hogy a priváttanítói díjakkal mint egy élő alapítvánnyal kiegészítse a fejedelmi alumneum és más távoli vagy régi adományozók által biztosított diáklét-alapot.

Nagyenyed XVII—XIX. századi diákjai különböző jogállású és vagyoni helyzetű rétegekből származtak, de maga a Kollégium több volt, mint a beiratkozottak társadalmi helyzetéből összeálló mozaik. A diákközösség a maga együttesében a legszabadabb micro-societas volt a Habsburg-kori nagyfejedelemség keretében.⁶⁶

A diákélet

A kollégiumi privilégiumok és törvények olyan életet zártak körül, amelyik a maga más voltában szolgálta az erdélyi magyarságot, a református egyházat és a közös erdélyi kultúrát. Zártságát az első időkben a kerítés jelképezte, amelyet az 1662. évi rendtartás „szentül érintetlen”-nek nevezett, majd.

az 1720—1729 között zárt négyszögben emelt négyszárnyú kollégiumi épület. Értékét azonban a szolgálat adta meg, amelyre itt az ifjak 12—15 évig tartó diákpályájuk alatt felkészültek, s amelyben tovább plántálták a kollégiumot meghatározó célokat, eszményeket és értékeket.

A diákéletről szóló emlékezések elsősorban azt az életrendet örökítették meg, amelyik a reggel 3-kor vagy 4-kor felkelésre szólító csengőtől az esti 8 vagy 9 órai kapuzárásig minden órát átfogott és mindenkinek előírta a tennivalóit. E rendet, mint a diákszabadság feltételét, mindenki önkéntesen vállalta, s fenntartásáért a törvény szigorával örködött és engedelmeskedett. A klasszisok tanulói a diák-önkormányzatot fenntartó polgárjogok várományosai voltak. A polgárjogok teljességét, a diákszabadságot csak a felserdült ifjú nyerte el, amikor a subscriptio által diák lett.

Az iskolai törvények aláírása látható állapotváltozást hozott, mert a subscribált diák „beöltözött” — „indutus” lett, jogosult és kötelezett a tóga viselésére. Az eredetileg violaszínű, később violaszínű vagy fekete tóga viselése már a Bethlen Gábor alumneumával kötelező lett. Bod Péter a következőképp jegyezte fel a tógaviseletet megújító és kiterjesztő 1682. évi egyházi főhatósági rendelkezést: „a deákok minden Kollégiomban, Enyediben, Kolozsváriban és Fehérváriban hosszú mentét vagy tógát viseljenek. Melynek viselése, hogy az ifjúság annál könnyebben reáhajtassék, most az egyszer a Kollégiom jövedelméből csináltassanak a kurátorok tógákat a deákoknak, melyeket mikor osztán kimennek a Kollégiomból, tartozzanak a professorok gondviselések alá adni. Ennek utána pedig akik deákokká lesznek, magok szerezzenek magoknak tógát. Egyéb magok viselésekben is alkalmaztassák magokat a kurátorok jó rendelésekhez.”⁶⁷ A „reáhajtassanak” eléggé híven jellemzi a tógával szemben sokszor fellobbanó ellenállást, hiszen a diákruha a diák ellenőrzésének az eszköze is volt; annál inkább, mert a főrendű ifjak, a „publikusok” nem voltak beöltözésre kötelezettek.

A diákviselet (ruha, hajviselet) miatti zavargások többször is kiújultak. Éppen ezért a diák-„revolúciók”-tól féltő főhatóságok főként a XIX. század elején szigorú rendeletekkel öröködték a tóga felett. De mindezek ellenére a diák-társadalmon belül a tóga mégis a jogokkal rendelkező iskolai „polgár” megkülönböztető jele volt, ezért kellett sokszor inteni az ifjúságot, hogy ne fejtsen ki luxust a formaruha csináltatásában. A tóga a kollégiumban annak a mentelmi jogokat jelentő ál-

lapotnak volt a jele, amelyben az ifjú mint „úr” megszabadult a testi büntetéstől, pálcázástól, s így mintegy ellentéte volt annak a másik, valószínűleg szintén elterjedt „egyenruhának”, amelyet kisdíák éveire visszaemlékezve Barabás Miklós ír le: „Bizony nagyon gálában nem jártam és a még Dálnokból hozott ruháim voltak, amelyek a nagyatyám és nagybátyám elviselt ruháiból teltek ki: spenzer ujjas mellény és magyar nadrág, mely nagyanyám gondosságából az ülepén kettős béléssel volt ellátva, hogy ha megvernek, ne fájjon.”⁶⁸

A diákélet szervezettsége a fokozatosan kiteljesedő jogok biztosított rendje volt. Már az 1671. évi kurátori utasítás kialakította benne az előhaladás mechanizmusát. Az előkészítő klasszisok derekától léphetett egy gyermek a kollégiumi „praebendansok” sorába s részesült a napi 2 cipó segélyben.⁶⁹ Az előjegyzésbe vettek az alsóbb évfolyamokon mint neutralisták („neuterek”) a kollégiumi adminisztráció küldönc (cursor és apparitor) szolgálatait látták el, a legfelső klasszisokban mint „várományosok” (expectansok) az alsó classisokban tanulók privát tanítói voltak. Az „expectans” állapot a subscribálás után is folytatódhatott, amíg meg nem ürült egy alumnusi hely, amely ösztöndíj élvezetét és napi négy cipót jelentett. A feles két cipóra már nem táplálkozás végett volt szükség, hanem ez volt az eszköz, amellyel ő fogadhatott magának inast, szolgagyermeket a kisdíákok közül. Mivel a neuterek a növekvő diáklétszám mellett egyre inkább felügyelői szerepet kaptak, a kisdíákok közül is sokan bekerültek a cipóban részesülők közé mint „gratisták” — szolgagyermek, akik a takarítást, tűzgyújtást végezték az iskolában (purgálók, kalefaktorok). 1796-ban a gratisták száma 100 volt, s napi egy cipóban részesültek.⁷⁰ A lényeges, hogy e juttatások és kiosztások olyan rendi hierarchiát alakítottak ki, amelyben a „társadalmi” előmenetel biztosítva volt, és amelynek a rendjére, jogviszonyaira, igazságosságára való vigyázás megadta a diák-közélet keretét.

A kollégiumi életrend két pillére a diákélet tisztviselőinek részrehajlást nem ismerő igazságossága és a tisztviselők választása. A vezető diáktisztviselők: a senior és a contrascriba kötelességei között a leggyakorlatibb előírás az, hogy igazságosak legyenek mind a közjavak kiadásában, mind a büntetések kiszabásában. Helyettesük, a praebitor vagy kiosztó „kötelessége a rábízott javaknak hű gondját viselni s azokat kellő időben igazságosan kiadni”. Ez a személyválogatás nélküli igazságosság hivatali esküjükben is kifejezésre jutott. Az igazsá-

gosság érdekében gyakorolták a tisztviselők a rájuk bízott felügyeletet. A diákközösség ezt a felügyeletet nemcsak szükségesnek ismerte el, de ennek gyakorlását lehetővé is tette.⁷¹ De ugyanakkor minden erővel tiltakozott a hivatali kötelességtől független és mindig önző célú árulkodás ellen. A senior és contrascriba esküje, a „subscriptio” alkalmával aláírt diákkötelezvény s a büntetéseket előíró 1662. évi törvény 27. cikke együtt alkotta a rend fenntartásának biztosítékát. Az első a római jog alapelvét ismételte: „a törvények áthágóit vétkek minősége szerint személyválogatás nélkül büntetem, kinek-kinek megadom azt, ami az övé”. A második úgy hangzik, mintha „a társadalmi szerződés” forrásvidékéről származna: „Én ... az enyedi kollégium polgárai közé fölvetetvén, ígérem szentül, hogy úgy a törvények, mint felsőbbjeim iránt engedelmes, minden polgártársamhoz hívséges, őket megbecsülő [...] leszek.” A fogadalom ellen vétők büntetése: „Intés, feddés, büntetés megvetői, avagy csak a dacos felelők is először 25 dénárt veszítsenek, s ha mégsem javulnak, veréssel, börtönnel is fékezendők. Megfelelő büntetés érje azokat is, akik a kollégium és az iskolai társaság közdolgaiban az elüljárók parancsait számba nem veszik s fogadalmuk ellenére vakmerően megvetik.”

A legsúlyosabb büntetések a verés, az iskolai börtönbe való zárás, a jótéteményektől való megfosztás és végül — a törvények hat cikkelye szerint — a kollégiumból való kizárás. Ez utóbbit a „káros kóborlók” esetében a kollégiumi anyakönyvből való kitörlés tette még megbélyegzőbbé. Hogy milyen felelősséggel és milyen rendszeresen járt el az iskolai bíróság a fegyelmezés terén, azt a kollégiumi jegyző esküje bizonyítja: „... a véleményeket és szavazatokat kedvezés vagy gyűlölség nélkül veszem be; a többség és okosabb fél értelmében hirdetem ki pörös ügyekben az ítéletet; a határozatokat úgy, amint kijelentetnek, tőlem telhető legjobb szövegezéssel jegyzem föl, azokat a feleknek minden csonkítás vagy hozzáadás nélkül, miképpen híven a jegyzőkönyvbe vettem, fogom, kívánatukra, kiadni.”⁷²

A diákélet szervezetének, jól működő rendjének értéke megállapításáért azt kell kérdeznünk: milyen érdekek szolgálatában állott? Vajon valóban egy eszményibb jövő kialakítása érdekében tömörült-e és fegyelmezett, vagy a fennálló uralom és egy mozdíthatatlan társadalmi rend fenntartásáért nevelte engedelmességre az ifjúságot? Kétségtelen, már a fejlődési korszakban voltak olyan törekvések, amelyek a köz-

hatalom nyugalmaért követelték meg a kollégiumban a csendességet, s e politikai szempont a Habsburg-korszakban még hangsúlyozottabb. Apafi 1662. évi privilégiumlevele a következő súlyos szavakkal fejeződött be: „Kollégiumunk tanárainak, oktatóinak s többi tagjainak azonban a fenn írt kiváltságokat azzal a feltétellel adjuk, hogy ha ki közülök a jövőben bármikor, isteni s ember törvényekkel nem törődve, bűnökkel, avagy bárminő szertelenséggel bélyegzi magát, azt érdeme szerint, irgalom nélkül, ők maguk büntessék; mert az egyház csemetekertjét nem hagyhatjuk bünfészekké válni.”⁷³

Hogy a diákszervezet nem vált a felülről való önkény eszközévé, azt elsősorban a diák-tisztségviselők választása biztosította. A választás a diákélet rendjének második pillére. Az 1662. évi törvények szerint a seniort és a contrascribát a diákok választották. Nem lehet megállapítani, hogy melyik korszakra vonatkozik P. Szathmáry Károly információja,⁷⁴ amely szerint a senior- és contrascriba-választást a tanárok (a rektor-profeszor) jelölése készítette elő. A Kollégium változatos története egyes szakaszaiban előfordulhatott ilyen befolyásoló akció is, a diákság azonban változatlanul ragaszkodott választójogához. Nemcsak a két fő tisztségviselőnek, hanem a fejedelmi alumnusok háromhavonként választott praebitorának, a patrónus-alumnusok kéthavonként választott hasonló tisztségviselőjének esküjében is benne volt ez a formula; „én... aki törvényes szavazattal választattam tisztségemre”.

Bár a Kollégium nem minden diákja lett később szabadságharcossá, kétségtelen, hogy a diák-önkormányzat szabadságának védelme és a külső viszonyokban a tirannizmus elleni küzdelem között önfeláldozó ifjú életek létesítettek kapcsolatot. A Kollégium és Nagyenyed 1704. március 6-i tragédiáját, amelyben a császári csapatok utóvédjével folytatott harcokban 28 diák esett el, az egykorú feljegyzések úgy igyekeztek megörökíteni, hogy kiterjesszék a Kollégium ifjúságára is az egyházi főkonzisztórium császárhű magatartását. Váró Ferencnek a célzatos feljegyzéseket megvilágító kritikai vizsgálata⁷⁵ azonban kimutatta, hogy a diákok közül többen kurucnak álltak, s az utóvédcsata nem ártatlanok lemészárlása volt, hanem önvédelmi harc: „asszonyok és gyermekek nem voltak az ütközet színhelyén, bujkáltak, de azok, akikben erőérzet és bátorság volt, az útvonal mentén kemény viadalt kezdtek”. Az elesettek között 11 subscribált diák volt: Debreczeni István contrascriba, Szászalmi György praeceptor, Szotyori Imre, Dobolyi Ferenc, Szotyori György, Zágoni András, Krizbai

Mihály, Váradi János, Krizbai György, Marosvásárhelyi Péter és Kaposi Sámuel. A *Matriculában* legtöbbjük neve után írt utólagos bejegyzés — „az *ellenség* fegyverei által öletett meg” — világos vallástétel volt. „Ab hostibus occisus” — hosszú időre egybekapcsolta a kollégiumi diákszabadságot a Habsburg-ellenes politikai állásfoglalással.

Amikor 1738-ban a Habsburg-hatalom erdélyi képviselői utolszor rettentek meg a Rákóczi névtől, Rákóczi Józsefnek Törökországból Erdély elleni megindulása hírére preventív intézkedésként a református egyház főkurátoraival és szuperintendenseivel együtt letartóztatták az egyik enyedi professzort is. A kollégiumi diákság körében uralkodó hangulatot a leghívebben Bod Péter akkori enyedi diák munkája jellemzi. Ekkor fordította le *Kősziklán épült ház ostroma* címmel a magyarországi prédikátoroknak hat évtizeddel előbb gályarabságra hurcoltatásáról szóló történeti beszámolót.⁷⁶ Az enyedi diáknak ez a kéziratos munkája számtalan másolatban forgott közkézen s további három erdélyi nemzedékben gyökerezett meg a Kollégium kuruc kori harcának ellenálló szellemét.

A Habsburg-kormányzatnak a XVIII. század közepétől egyre teljesebb berendezkedésével elkerülhetlenné vált, hogy az egyházi főkonzisztórium, a kollégiumi kuratorátus és professzorátus a guberniumi rendeletekkel azonosuljon. Ettől kezdve minden diákmegmozdulás, a diákautonómia bármilyen védelme hovatovább a politikai ellenzékiesség gyanúját idézte fel. Összeütközések esetén vigyázva kellett keresni az előjárók és a diákság közötti kompromisszumot, hogy el lehessen kerülni a közhatalom nyílt beavatkozását. Így amikor 1767-ben a diákság az új filozófiatanár gyenge matematikaórái ellen tiltakozott, a főkonzisztórium vizsgáló bizottságnak adott utasítás:⁷⁷ a szubordináció és a csendesség fenntartása — egy hosszú korszak jellemzőjének tekinthető. Amíg a kollégiumi törekvések a felvilágosodás reformjai megvalósulását — legalább részben — II. József kormányrendszerétől is remélhették, a diákélet szabadsága sem volt veszélyeztetett. 1769—1808 között az iskolai fegyelmezés valóban csak a fegyelmeztelenekre sújtott le, s négy évtized alatt összesen 9 diákot csaptak ki.⁷⁸ Még 1797-ben is, amikor a Gubernium már három éve igyekezett eltaposni a jakobinizmus erdélyi csíráit, Fazekas Sámuel enyedi diák „a szabadságnak s egyenlőségnek ártalmas princípiumain fundált prédikálásáért” csak három ünnepi jótéteménytől való megfosztásra ítéltetett,⁷⁹ s a Gubernium a professzorokat utasította, hogy szorgalmasabban ellen-

őrizzék a legátusok beszédeit a legáció előtt, valamint a beszédeknek a legációban való elmondását.

A napóleoni háborúk kora s az I. Ferenc alatt fokozódó rendőri ellenőrzés azonban súlyosabban nehezedett a diákéletre. E korból származó kollégiumi névsorok tanúsága szerint 1809—1829 között 56 diákot csaptak ki.⁸⁰ Ebből a korból származik Ujfalvy Sándor *Emlékiratának* eleven rajza, mely a fokozódó elnyomás légkörében mutatja be a diákság ragaszkodását szabadságához.

„A tíz idősebb deák jurátusnak nevezetett. Ezek közül szervezettöbbséggel választaték a deákság által a Contra és a Senior. Az iskola udvarán kövön ül egyik jurátus: Nagy György, ki később oly nagy szónoki tehetséget fejtett ki; most pedig fejét búsan lehajtva szomorú dalokat játsza fuvolán [...] s bús hangon szól hozzánk: »Oda szabadságunk bajtársak! a contraválasztást kiveszik kezünkől, ezentúl a tanárok nevezik ki, valószínűleg szolgálalkút.« »Nem engedjük« — rivalgának mindenfelől. »Nem úgy, barátim! többet ésszel, mint erővel. [...] Itt van egy írásba tett nyílt óvás az erőszak ellen: kiben a szabadság érzete még ki nem aludt, írja alá. Mentől több, annál jobb. De az, ki magában nem érez lelki erőt ezt titokban tartani, itt tüstént szúrjon le engemet...« Helyben kétszázán írják alá az óvást. [...] Mindez a legnagyobb nyilvánossággal, a fél iskola előtt történt: s mégis később a tanárok napokig nyomozván a főcinkost, tudomására sohasem jöttek.»⁸¹

E jelenet megörökítése alátámasztja Ujfalvynak a kollégiumi diákéletéről írt méltatását: „Az intézet tisztán alkotmányos köztársaság lévén, törvény s nem egyes ember szeszélye uralkodott. Hatásköre ki volt szabva [...] születés és vagyonsági kasztok helyett nagyobb ész, ügyesség, azaz lelki és testi előnyök gyakorlának fensőbbiséget. [...] A tanulók egymás közt hanyagságot, rossz tanulást s még kicsapongást is eltűrtek, de kényesség, puhaság, élhettlenség, rondaság, különcség, ételen-italon kapkodás, gyávaság, férfiatlanság, nélkülözni nem akarás, főleg becsületbe vágó kérdések utáltattak és megvettettek. A novitius vagy első évi diák, akármilyen nagy születésű, közkötelességre egyformán kényszerített a szegény legénnyel. [...] A közterhek egyformán hordozása sok előítéletet legyőzött.»⁸²

Ujfalvy jellemzése, mint más hasonló emlékezés, idealizált képet rajzol, de a diákélet uralkodó vonása kifejezésében hiteles. Ami nem zárja ki, hogy ne akadt volna a diákseregben

jellemtelen vagy törtető is. Különösen fájdalmas azoknak a besúgóknak az emléke, akiket a diákság reformkori ébredése idején, 1833—1841 között egyes reakciós tanárok, katonai és polgári tisztviselők diáktársaik elárulására használtak fel. Ilyen árulók áldozata lett 1841-ben Finta Károly, akinek egy forradalmi jellegű diákszervezkedésre vonatkozó programtervét társai szolgáltatták be a hatóságnak. A kicsapott diákhöz barátja, Gáspár János írt búcsúverset, emléket állítva a Kollégium ama jobb szellemének, mely a diákság ügyében a mindenki számára készülő szabadság reménységét látta:

Ifjú! emberiség, haza s szent jog-ügy bajnoka küzdél!
Buknod kelle korán zsoldosok or kezitől.
Száműzetél — de ügy és cél sértetlen maradának.
Távol is értök küzdj, s égi babér övezend.

A diákélet szempontjából azt is jellemzőnek kell tartanunk, hogy amikor a hatósági nyomozás Finta emlékkönyvére is kiterjedt, a diákszolidaritás lehetővé tette, hogy a politikai vers helyére egy erkölcsi buzdítás kerüljön:

Tedd kötelességed, igazért élj, közre működjél,
Égi erény-magokat hints kebeled mezején,
Csüggedezőt lelkesíts, tévelygőt jóra vezérelj:
Mindig önállóan, s életed üdvezülend.⁸³

E lapcsere — úgy véljük — több, mint diákcsíny. Tartalmából arra is következtethetünk, hogy a diákéletben az erkölcsi célok következetessége és a forradalmi harc között szoros kapcsolat volt.

Ennek a kapcsolatnak legnagyobb történeti példája az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc. „Európa tavasza” Erdély minden nemzetisége diákifjúságát a forradalom oldalán találta. A Bethlen Kollégium 1848—49. évi története ugyanezt a lelkesedést és áldozatosságot mutatja. A legjellemzőbb képet ez évekről Háromszék önvédelmi harcának történetírója rajzolta. 1848 tavaszán, az első forradalmi hírek hatására az enyedi diákság feloszlatta a jurátusokból álló fegyelmi bíróságot, a „Sedriát”, s annak jeléül, hogy átléptek a szabadság világába, a rend fenntartását az önkéntes fegyelmekre bízták. E szimbolikus határozat akkor nyert történelmi komolyságot, amikor e diákság önként vállalkozott a szabadságot veszélyeztető zarnokság elleni önfeláldozó harcra. Egyet-

len küzdőtéren, Háromszék önvédelmi harcában a Bethlen Kollégium egykori és új diákjai közül a következők tűntek ki: Antos János (Réty) 12 ütközetben vett részt, jogot végzett a 30-as években; árkosi Benkő György az enyedi diákságból ment el harcolni a szabadságért; Bodola Lajos (Márkosfalva), Szász Károly egyik legtehetségesebb jogász-tanítványa, tüzértiszt Háromszéken, Gábor Áron parancsnoksága alatt; Bora István (Szemerja) jogász, háromszéki tüzértiszt; Császár Samu (Sepsiszentgyörgy) mint enyedi diák vonult be; Csulak Zsigmond árapataki lelkész, mint teológus az ifjú Szász Károly barátja, egyévi elzárást szenvedett a szabadságharc alatti magatartásáért; Dáné István teológus, tábori lelkész halálos ítéletét börtönre változtatták; Fábrián Dániel teológus, kézdivásárhelyi lelkész, képviselő sokévi börtönt szenvedett; Ferencz András (Gidófalva) mint enyedi diák vonult be; Gödri Ferenc jogász Háromszéken tüzér; György Tamás (Zabola) jogász Gábor Áron alatt szolgált; Nagy Sándor publicus praeceptor Gábor Áron hadsegéde; Némethy Mihály végzett teológus Háromszéken tüzér; Sükösd Sámuel teológus, a reformkor egyik tehetséges diákköltője, tábori lelkészi szolgálata közben tűnt el 1849 júniusában a Tömösi-szorosban.⁸⁴

A Bethlen Kollégium diákságának a szabadság forradalmi védelmében hozott áldozatát valóban méltóképpen értékelte a szabadságharc leverése után Erdély felett teljhatalmat gyakorló császári tábornok, amikor 1850-ben a következő rendeletet adta ki: „Azon általános engedély alól, hogy az erdélyi reformátusok tanintézetében a tanítások a legközelebbi évben megkezdethetnek, kiveszem a nagyenyedi kollégiumot, ahol csak egy elemi iskola megnyitását engedem meg, kizárván minden oly osztályt, mely gimnáziumi vagy latin grammatikai iskola jellemét viselné magán.”⁸⁵

A győztes császári hatalom nem rendelkezett elég erővel ahhoz, hogy rendeletének érvényt szerezzen. A megsemmisítést elrendelő parancs azonban a hatalomnak a kollégiumot ellenőrző százados tapasztalatai alapján ismerte fel, hogy a diákság és a forradalom azonosulását a kollégium szelleme hozta létre.

A kollégiumi szervezet és beneficium, fegyelem és önkormányzat azáltal lett történelemformáló erővé, hogy benne az egymást követő diáknemzedékek időt, ösztönzést, lehetőséget nyertek a tanulásra és önnevelésre. A legrégebbi gyulafehérvári diáktörvények VI. cikke határozta meg először a kollégiumi diákéletet kialakító célt: „Az iskolában nézzük mindig

rendünk isteni célját. Leckét szorgalmasan járjunk, ismételjünk, stílusgyakorlatokra, latin beszédre, emlékeztünk gyakorlására (ez a három segíti elő a tanulót) folyton gondunk legyen. Mert a tanulónak magasabb elrendeltetése elsajátítani az Istenről való ismereteket, derekas készségeket s a nyelveket, amelyek egyháznak, hazának hasznosak.”⁸⁶ Hogy a lecke és az ismétlés, ha azok kizárólag latin-ismeretre, retorikai-poétikai stílusra és emlékeztetgyakorlásra irányulnak, nem elegendők az egyház és haza szempontjából hasznos műveltség kialakításához — arra már a XVII. századi iskola reformerei rámutattak; a Kollégium történetében először maga az alapító fejedelem. Az első gyulafehérvári professzori kar érdeme: világossá tette, hogy a felsorolt célok az öt előkészítő klasszis munkájára vonatkoznak, s csak ott válnak értelmessé és hasznossá, ahol ezek az inasévek elvezetnek a főiskolai stúdiumokhoz. A subscribált diákság nemcsak fegyelmi, hanem tanulmányi tekintetben is szabadságra minősített, amikor joga és kötelessége lett, hogy a filológia, filozófia, teológia önálló tanulmányozói közé léphessen a szerda és szombat reggeleken állandósuló disputációkban. A „defendens” vagy „respondens” és „opponens” szerepek komolyan vétele az egymást követő rendtartások egyik legfontosabb rendelkezése. Önállóságuk értéke tekintetében különbözök a vélemények, s lehet, hogy a legtöbb esetben a professzor beszélt a diákok által előadott tételek és ellenérvek mondataiban.⁸⁷ Az egész rendszer mégis a professzor és diák olyan együttműködését alakította ki, amely által az ifjú belépett a tudomány műhelyébe, s megindulhatott az önálló gondolkodás, tanulás, tanítás útján. Innen kezdve minden azon fordult meg, hogy ki az a professzor, akinek a diák munkatársa lesz.

Az Alstediusék által meghonosított tanulmányi rendszer érleli meg Apáczai munkásságának korszakos jelentőségét. 1653 novemberében tartott gyulafehérvári beköszöntő beszéde, *A bölcsesség tanulásáról*, szellemi értelemben a kollégiumi diákélet alapító irata. Hangsúlyozta a tudományos előhaladás erkölcsi feltételeit. Olyan iskolát akart, amely megvalósítja azt, hogy az ifjúság győzze le a „kilenc tudománybeli akadályt”: a bűn mocskát, a szennyességet, a féltékenységet, az önhittséget, a különválást, a henye időtöltést, a kapkodást, a rendtelenséget és a tanítók iránti hűtlenséget. A bölcsesség tanulása olyan szellemi-erkölcsi nagykorúságra hívta el a diákságot, mely politikai tekintetben is utat mutatott: „számlálni vagyok kénytelen a tudatlanság és közöny mérhetetlen ten-

gerét, aminek következménye az, hogy saját baromi tudatlanságunk, nembánomságunk következtében érzéketlenek vagyunk saját nyomorúságunk, mezítelenségünk, szegénységünk iránt [...] szégyelljük meg végre nagy oktalanságunkat, piruljunk miatta, hogy tudatlan barbároknak tartanak”⁸⁸.

Apáczainak a magyar nép és magyar nyelvű tudomány felemelésére ösztönző hatásával együtt a Kollégium gyulafehérvári korszakából indultak el a humanista román kultúra úttörői is. „Az id. Halics Mihály komoly felkészültsége, könyvei között Alstedius és Bisterfeld műveinek nagy száma a gyulafehérvári Bethlen Kollégiumban végzett alapos akadémiai stúdiumokra utal. [...] tőle fia anyagi javakon kívül a könyvek iránti szeretetet és az öntudatos románságot örökölte.”⁸⁹ A szótáríró ifjú Halics Mihály pedig, aki 1664—1672 között élt a Kollégium kötelékében, s Pápai Páriz Ferenc évfolyamtársa és jóbarátja volt, úgy írta be nevét történelmünkbe, mint a román nép öntudatos képviselője s egyúttal mint a Kollégium szászvárosi partikulájának jótévője. Pápai és Halics barátsága történelmi jelkép. A Bethlen Kollégium közösséget tudott formálni azok között, akik népük előhaladását szolgálták s az iskolai kultúra közös nyelvét az anyanyelv tudatosításával kívánták megerősíteni.⁹⁰

A Kollégiumnak Enyedre való átplántálása a diákság megmaradásának és megélhetésének gondját annyira előtérbe állította, hogy tartani lehetett a tudományművelés és tudomány általi szolgálat ellankadásától. A tanulmányi buzgóságot, lelkesedést akadályozó társadalmi okokat — az enyedi helyzet első négy évtizedének tanulságai alapján — Pápai Páriz Ferenc latin—magyar szótárának bevezetése tárta fel. Munkája mégis joggal hirdethette: „Győzött [...] a tudományok köztársaságát szolgáló kemény munka, melynek magamat már ifjúságomtól kezdve szenteltem.”⁹¹

De nem ő volt az egyetlen, akiben a tanulni vágyás diadal-maskodott a nehézségek felett. Hermányi Dienes József a XVIII. század közepén édesapja diákévei jellemzésében állított emléket az olyan enyedi „librarius” diákoknak, akik az 1690-es évek politikai-katonai válságai idején is azt keresték, hol vásárolhatnak görög Homéroszt és fíliáns szótárt, Calvin *Institúcióját* és Josephus Flavius *Históriáját*. Apáczai intését követve nemcsak könyvekhez, hanem professzoraikhoz is hűségesek voltak, mert Dési Márton a házánál is Coccejust magyarázta, Enyedi István keze alatt úgy meg lehetett tanulni héberül, hogy bárhol tudták fordítani az Ószövetséget, Kolozs-

vári István megkedveltette velük Cartesius filozófiáját, s Pápai Páriz Ferencet gyönyörködve hallgatták szép latin beszédéért. Hermányi Dienes József a maga diákéveit pedig úgy jellemzi, hogy mivel a kuruc háborúk utáni nyomorúságban nem lehetett tankönyveket vásárolni, az egyik nyári vakációban előre könyv nélkül megtanulta a soron következő latin nyelvű Logicát. Amikor pedig hallotta, hogy két idősebb diák „mintha most jöttek volna Athénból, egymáshoz görögül szólnak, megszégyenlém magamat, s hozzáfogék azért én is a görög nyelvhez”⁹².

A kollégiumi tanulmányokat, Alstedius, az első professzor munkássága óta, enciklopédikus törekvések jellemezték, de alapvonásait a klasszikus nyelvekhez kötött humanista műveltség határozza meg. Ennek a kollégiumi iránynak a legnagyobb képviselője, megújítója a XVIII. század közepén „a második alapító”, Ajtai Abód Mihály professzor. 1769-ben a református Konzisztórium kebelében működő tanügyi bizottság (a marosvásárhelyi „Litteraria Commissio”) egységes tanügyi rendet dolgozott ki. Mivel a bizottság lelke Ajtai Abód Mihály volt, úgy tekinthetjük, hogy e munkálatok az enyedi diákok és tanárok sok nemzedéken át végzett együttes munkájának a tapasztalatait foglalták írásba.⁹³

Ott, ahol oly sok tudományt és oly sok diákot néhány professzornak kellett tanítani, a diákoknak önálló tanulmányozásra serkentése volt az egyetlen járható út. Ezért hangsúlyozza e munkálat alapelvként: „a könyveket megismerni, ez a tudomány fő része”. Egyik legfontosabb professzori kötelesség megjelölni a legfontosabb forrásokat: azt, hogy milyen könyveket és milyen renddel olvassanak. Az önállóságra nevelést szolgálta az egységes főiskolás sereg pályaválasztásának számbavétele is. Bár valamennyi diák egyformán hallgathatott filológiai, filozófiai, teológiai, majd a jogi katedra megszervezésével jogi előadásokat is, a hallgatók jövő pályájuk szerint válogathattak a leckékben, de nem fegyelmetlenül: a választott leckét végig kellett járni. Az önállóság igazi iskoláját azonban a tanítva tanulás formálta. A legnagyobb diákok töltötték be, a paedagogarcha irányítása mellett, az osztálytanító (publicus praeceptor) tisztségeket, a diákok nagy serege pedig privát tanító volt. Az előbbiek délelőtt-délután 2—2 órát tartottak, az utóbbiak 1—1-et. Mindkét foglalkozás bármilyen vizsgánál szélesebb körű és tudatosabb felkészülést kívánt. Az önálló munka és egyéni tanulmányozás ösztönzője volt maga a tanítói megbízás is, mi-

vel a paedagogarcha rendszerint érdem-sorrend alapján osztotta szét az osztályokat és tanítványokat, s a sorrendben elől lévők nyerték a kollégiumi fizetést vagy a több privátadíjat adó tanítványokat. Még magasabb teljesítményre sarkallt a külföldi ösztöndíjak elnyeréséhez szükséges nyilvános vizsga.

A kollégiumi tanulmányi rendszer ideálját és eredményeit egy-egy kiváló diákról társai által írt dicsérő beszéd vagy költemény tartotta fenn számunkra. Az 1760—1769 között Enyeden tanult Fogarasi Pap Józsefet, a későbbi marosvásárhelyi filozófiaprofesszort így jellemezte egykori diáktársa, a neves historikus Benkő József: „Maga sem a hírt vadászta, mint aki a kevélyeket szíve szerint utálta, sem a testnek gyakorlását vagy öltözetnek ékesgetését és az egyéb ilyen semmiségeket nem űzé, hanem mintha tudományának másokénál több hiányossága volna, olvasással való tanulásban és még bővebben az olvasott vagy előadott dolgokról mély elmélkedésekben tölté szabados óráit, melyeket jó barátinak javalásokból, elmét élesítő multságok és tisztességes együtt való beszélgetésekkel szeretett elegyíteni — fájdalomra hajló fejének könnyebbitésére. Az olvasott dolgoknak emlékezetbe tartására oly tehetsége vala, hogy amit csak egyszer megoldott, sok esztendeig — sőt haláláig is — el nem felejtette, nem úgy pedig, hogy csak a dolgot tudta volna elmondani, hanem azon stílussal, azaz a megírt szónak összekötött rendivel.”⁹⁴

Amilyen tisztelet övezte Fogarasi Pap Józsefet subscribált diákkorában, olyan elismerés vette körül Kőrösi Csorna Sándort már szolgadiák-éveiben is. Így örökítette meg alakját Ujfalvy emlékirata: „Ritkán beszélt, többire röviden s mint gyermek is mindig megfontoltan. [...] Rendszerinti eledele kollégiumi cipó, gyümölcs, túró vagy öntött saláta. Hússal ritkán, nyalánkság vagy hevítő itallal sohasem élt. A vízitál-tól napokig eltartóztatta magát. »Nekem sokan parancsolnak — mondá —, hadd parancsolhassak én is gyomromnak. Ti is tehetnétek, de nincs akaratotok.« [...] Rendesen a kopac földön vagy deszkapadozaton hált. [...] Lapta, cigle vagy más gyermeki játékban nem vett részt, de az ügyesebb játékost nagyon helyeslé. Úszás s birkózásban nagy részt vett és mindnyájunkat felülmúlta. A szerencsejátékot bolondságnak nevezte, gyűlölte. [...] Tanulás vagy foglalatosság nélkül bár pillanatig sem volt. Mint szolgagyermek a szobát kiséprette, s a szemetet a kijelölt dombra vivén, ezalatt is szorgalommal tanult: tanítónk pedig ilyenkor [minket] az ablakhoz szólít-

ván, feddő hangon figyelmeztetett, hogy a szolgafiú ami kevés időt kötelessége megenged, tanulásra s nem ledérségre fordítja, mi pedig drága időnket elveszítjük.

Ő független volt a szó szoros értelmében, mert akaratján s indulatján uralkodni tudott.”⁹⁵

Az önálló tanulmányozás kollégiumi rendszerében új ösztönzőként jelennek meg a XVIII. század végén a diák önképzőkörök. A francia forradalom eszméi és szabadjóműves példák hatására indulnak meg az egyesületi formát öltő diákmozgalmak. 1791 szeptemberében 35 diák hozza létre a Nagyenyedi Magyar Társaságot. 1792-ben kiadott zsebkönyvük, a *Próba* „Munkásságra való Serkentés” témáról verseket közölt, s ezek sorában a következő felhívást:

Barátom! Vedd észre, hogy oly időt értél,
Melyben a jó ember nem csak magáért él.⁹⁶

E társaság a testvérkollégiumok hasonló egyesületeivel együtt befejezte működését, amikor a bécsi kormány és az erdélyi Gubernium felszámolta a hazai jakobinus mozgalmat. De fennállása alatt is elszigetelt csoportot alkotott, s nem lett az egész diákság ébresztője. A diákság többségére inkább az az ajánlás volt jellemző, amellyel Benkő Ferenc 1796-ban az alumniák pótlására hívta fel a patrónusokat. A Kollégium diákjait úgy jellemezte, mint különböző hivatalok betöltésére készülő hazafiakat, akik, mint jótéteményesek, a patrónusok „kliensei” lesznek.⁹⁷ A diákpálya végén várható polgári hivatalok a nagy többségnél éppen úgy korlátozták az igazi tanulmányozást és ébresztő szolgálatot, mint Pápai Páriz Ferenc idejében, száz évvel korábban, a papi állások elfoglalására irányuló igyekezet.

Igazi változás csak három évtizeddel az első diáktársaság Próbája után következett be, a Kollégium újkori történetének egyik legkiválóbb diákja és legnagyobb hatású profeszszora, a jogász Szász Károly indítására. Szász Károly lelkeket megújító munkáját két historikus: Herepei Ádám és Hegedűs Sámuel, valamint Köteles Sámuel, a kanti erkölcsstant magyar nyelven megszólaltató filozófiaprofesszor készítette elő. Hegedűs Sámuel hatására indultak meg 1820-ban a kollégiumi Bethlen-ünnepélyek.⁹⁸ Kemény Zsigmond egyik levele szerint ezek az ünnepélyek a diákság buzgó hálaadását fejezték ki azon ember iránt, akinek a Kollégium létét, a protestantizmus ki nem irtását s a magyar nemzet azt köszönheti,

hogy nem lett olyan jogfosztott, mint a csehek a harmincéves háborúban. A történelmi emlékezés minden eleme a Habsburg-hatalom önkénye ellen irányult. A diák Kemény Zsigmond a diáksággal való közösség feltételének tekintette a Bethlen-ünnepélyeken való részvételt, s az erről való elmaradást egyik tanára megbocsáthatatlan vétkének minősítette.⁹⁹

A kollégiumi diákélet fordulópontja a 24 éves Szász Károly 1822-ben elmondott professzori székfoglaló beszéde. „A nemzetek megsértett jussai” miatti helyzet lázító feltárása után megrajzolta azt az ifjú embert, aki elhozza a megújulást: „nézzétek az ő magas homlokát [...] nincs emberi tekintet, amely előtt ő azt meghajtaná, a tirannus előtt egyenesen megáll [...] szívének két kamrája vagyon, a külsőt a szeretet közönséges templomának szentelte, azokat a válaszfalakat, amelyeket az emberiség könnyeiből gyúrt agyagból a partikularizmus épített különböző nemzeteknek, vallásoknak, lerontotta, annak nyílt ajtója egyaránt befogad mindent ...”¹⁰⁰

Szász Károly hatására indult meg az 1830-as évek elején az a diákmozgalom” amelynek célja egy ifjúsági Olvasótársaság engedélyezése volt. Programja: különböző hazai és külföldi lapok, könyvek beszerzése, azoknak a tagok között olvasásra való szétosztása, az olvasottak megbeszélése s így „hazánk s a külföld polgári napi történeteinek [...] vizsgálással való felfogása”. Bár a tanári karnak Szász Károllyal szemben álló többsége a kérést elutasította, a kurátorátus Wesselényi Miklós állásfoglalására megadta hozzá az engedélyt.¹⁰¹

E társaságot két évvel később felosztották, de helyére egy újabb önképzőkör lépett, amelyet a diákság Ébredő Társaságnak nevezett el, beköszöntő versének emlékezetes szavai nyomán: „Ébredjetek, elmúlt a szender!” írásaik 1837-ben a *Virágkosár* III. kötetében láttak napvilágot. 1839-ben indult meg a legátfogóbb szervezkedés Gáspár János vezetésével. Ez a Tudós Társaságnak nevezett titkos egyesület a következő célt tűzte ki: „ön-, haza-, nemzet- és világismeret. [...] A hon- és nemzetismeretre ajánltaték minden országunkat illető könyv, jelesebb oklevelek-iratoknak [...] egy helyre gyűjtése [...] továbbá a szüneteken csapatkákban teendő honi utazás.” A reformkor diákjai nemcsak a tanári kar reakciós tagjaival, majd a hatósági vizsgálatokkal állták a harcot, hanem társaik megnyeréséért is küzdelmet indítottak: „Célunk lényege: fölverni álmaiból a szunnyadókat, szétrepeszteni a munkátlanság rozsdá-

fogta bilincseit s ledöntögetni itt-ott a nemgondolkodás szürke falait.”¹⁰²

A kollégiumi önképzőkörök legjelentősebb ideje a reformkor. Az, ami bennük igazi érték, nem a tartalom, hanem a reformkor íróinak és politikusainak eszméiért való lelkesedés. A diákság legjobb része őket tekintette „professzorainak” — s tanárai közül azokat ismerte el, akik maguk is a reform nagy céljaiért: a szabadság, egyenlőség, testvériség testet öltéséért fáradoztak.

Akik a Kollégiumban úgy ismerték meg a reformkor eszméit, hogy azokért a szabadságharcban életüket is készek voltak feláldozni, nem fogadhatták el az önkényuralomnak a Kollégiumra kimondott halálos ítéletét. Meg voltak győződve, hogy az 1849-es romok eltakarításával a Kollégium újabb felvirágzási korszaka kezdődik. A kialakuló új életviszonyok között azonban már nem az egyházi kollégiumok jelentették a tanulás és a társadalmi felemelkedés egyetlen útját. A Kollégium főiskolai jellege 1849—1862 között átmenetileg, majd 1895-től végképp megszűnt. A századfordulón Váró Ferenc már a Kollégium „régis eszményei befejezett korszakáról” beszélt.¹⁰³ De mivel ezek az eszmények a feudális uralommal való oppozíciót fejezték ki, mint az új nemzedékek ihletői éltek tovább az átalakuló Kollégium diákéletében.¹⁰⁴

Az 1858-ban Gáspár János által megszervezett tanítóképző évszázados hagyományt folytatott azzal, hogy pedagógusokat bocsátott ki az egykori rektoriák helyére lépett modern népiskolákba. A Kollégium középiskolai tagozatain a tanári nevelőmunka és az 1859-ben újjászületett önképzőkör önnevelő munkája abban a törekvésben hangolódott egybe, hogy el ne apadjon azoknak a sora, akik „a közösségi jót a magánosnak” elébe helyezik.¹⁰⁵ A régi eszmények új megfogalmazásából született meg az alapító fejedelem rendelkezéseinek nevelői és önnevelési elvként való kitűzése: „A Bethlen Kollégium szelleme” jelentette:

— a szolgálat gondolatát, mint a tanulás társadalmi felelősségének öntudatosítását, úgy, ahogyan azt a régi diákok közül Misztótfalusi Kis Miklós és Körösi Csoma Sándor élte;

— a haladás örökségének átvételére való felkészülést, úgy, ahogyan azt a természettudományos gondolkodás terén Apáczai Enciklopédiája, Vásárhelyi Tőke István és Benkő Ferenc professzori munkássága elindította;

— a szabadelvűséget, azaz a mindenki számára egyenlő szabadság parancsát, úgy, ahogyan azt a Kollégium nyelvészei és

historikusai, Pápai Páriz Ferenc, Bod Péter, Benkő József munkája és hatása példázta.

A Kollégiumban a kisdíák is a múlttal mint az újkort és az ő személyes jövődjét meghatározó erkölcsi parancssal való közösségben nőtt fel.

A Kollégium régi korszaka kimagasló személyeinek tettei, alkotásai adtak tartalmat a kollégiumi diákélet új korszakaiban annak a hálának, mely természetesen fejlődik ki mindenütt az igazi iskola és az igazi diák között. A másfél százados enyedi ihletésű irodalom, amelynek élén Kemény Zsigmond műve áll, ennek a múltból a megépülő jelen felé forduló hálának a tükre és igazolása.

Az 1922. évi 300 éves és 1972. évi 350 éves jubileum költői és írói ugyanazt hirdették, amit a 200 éves évfordulón (1822) Szász Károly fogalmazott meg:

„Talán nem éppen ma kétszáz esztendeje, hogy az időnek méhe Erdély legszebb szülőttével, az erdélyi református kollégiummal megterhesedett. Olyan volt az ő élete, mint a mellette lesiető Marosnak folyása: kicsiny eredetében szinte kiszárad vagy elenyészik a kősziklák akadályában, de a haza jobb földjének terére kiérve, majestással hömpölygi által az országot. [. ..]

Felemelem remegő hangomat, kimondani ama nagy nevet is: megszólítlak téged, nagy fejedelme e kicsiny hazának, dicsőült Bethlen Gábor! Imé, én is felviszek egy téglát, hogy betegyem abba a szép épületbe, melynek fundamentumát te megvetted. Én és a téglá, és maga az épület, az időnek példájává lehetünk, de a te neved fennmarad örökké, mert az minden igaz hazafinak szívébe van beírva, és azt, mint egy patriarkális éneket egyik ember nyom a másiknak szájról szájra általadja. Elmondám!”¹⁰⁶